

Lange Gelderseskade, gemeente Dordrecht

Een archeologische begeleiding van graafwerk voor boombunkers op de Lange Gelderseskade

M.C. Dorst

Vakteam Erfgoed /
Archeologie
Gemeente Dordrecht
Spuiboulevard 300
Postbus 8
3300 AA Dordrecht
www.dordrecht.nl/archeologie

Dordrecht Ondergronds 114

Lange Gelderse kade, gemeente Dordrecht

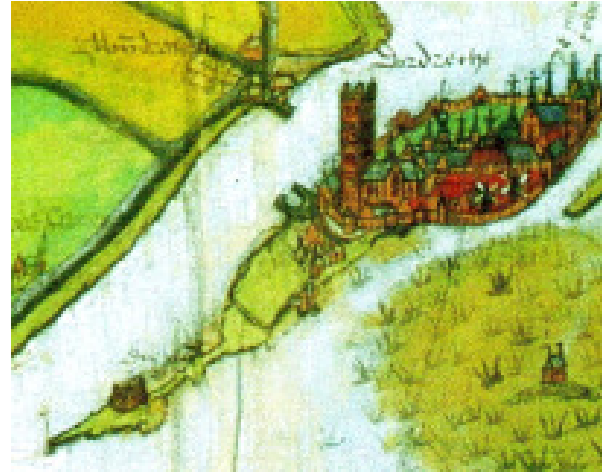
Een archeologische begeleiding van
graafwerk voor boombunkers op de Lange
Geldersekade

M.C. Dorst

2019

Gemeente Dordrecht
Vakteam Erfgoed/Archeologie

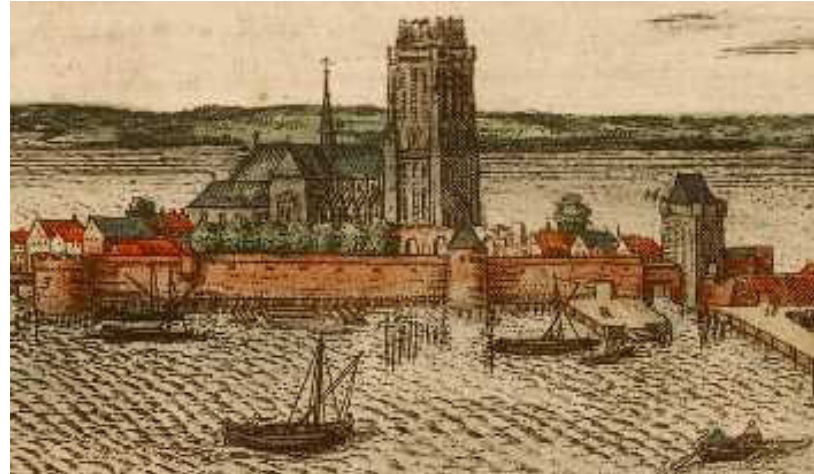
Colofon

ISSN: 1876-2379
Tekst: M.C. Dorst
Inhoudelijke toetsing: J. Hoevenberg
Redactie: J. Hoevenberg
Afbeeldingen: Gemeente Dordrecht, Vakteam Erfgoed/Archeologie,
tenzij anders vermeld.
Vormgeving: M.C. Dorst
Drukwerk: n.v.t.
Uitgave: Gemeente Dordrecht, augustus 2019

Gemeente Dordrecht
Cluster Ruimtelijke Kwaliteit / Vakteam Erfgoed / Team Archeologie
P: Postbus 8, 3300 AA Dordrecht
T: (078) 7708223
E: monarch@dordrecht.nl
W: www.dordrecht.nl/archeologie.nl / www.facebook.com/DordrechtOndergronds

© Gemeente Dordrecht, 2019

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, elektronisch databestand of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoud

1 Inleiding en Onderzoekskader	5
1.1 Administratieve gegevens	5
2. Gegevens onderzoeksgebied	7
2.1 Plan- en onderzoeksgebied en uitgevoerde werkzaamheden	7
3. Bureauonderzoek	9
4. Doel en vraagstellingen	13
5. Veldwerk	15
5.1 Methodes	15
5.2 Archeologie	19
6. Samenvatting en conclusies	29
Literatuur	31
Begrippen en afkortingen	33

Een impressie van het veldwerk; de start van de aanleg van de put voor boombunker 10 ter hoogte van de Grote Kerk (Foto: M.C. Dorst, vakteam erfgoed, gemeente Dordrecht).

1. Inleiding en onderzoekskader

In 2018 is in de gemeente Dordrecht gestart met de herinrichting van het gebied Lange Geldersekade. Hierbij zijn onder andere werkzaamheden uitgevoerd aan de oostelijke kade van het Maartensgat; deze kade is geheel vervangen. Deze werkzaamheden zijn archeologisch begeleid aangezien hier de funderingen van de middeleeuwse stadsmuur en de hierin aanwezig St. Pontiaanstoren aanwezig waren. Dit onderzoek is inmiddels afgerond en gerapporteerd.¹

In het oorspronkelijke herinrichtingsplan stond aangegeven dat de bomen op de Lange Geldersekade zouden worden vervangen. Echter, daarbij was niet vermeld op welke manier deze zouden worden vervangen. Bij aanvang van de graafwerkzaamheden hiervoor, bleek dat er per boom een put van circa 7x4 m zou worden gegraven. Hierin zijn zogenoemde boombunkers geconstrueerd; een betonnen bekisting waarin de bomen uitgebreid kunnen wortelen en lang kunnen doorgroeien zonder de bestrating en de kade aan te tasten. Nadat er in juni 2019 bij het vakteam erfgoed melding was gemaakt van de vondst van menselijk botmateriaal in één van de putten, is alsnog besloten de graafwerkzaamheden voor deze boombunkers archeologisch te begeleiden.

Deze rapportage kan gezien worden als een aanvulling op de bovengenoemde rapportage; de werkzaamheden vallen binnen hetzelfde herinrichtingsplan en de aangetroffen archeologische waarden behoren bij ditzelfde archeologisch complex. Om deze reden is dit onderzoek gemeld onder hetzelfde Archis onderzoeksnummer. Voor het onderzoek zijn de onderzoeksvragen van de eerder uitgevoerde, archeologische begeleiding uit 2018 gehanteerd.

1.1 Administratieve gegevens

Aard onderzoek:	Opgraving, variant archeologische begeleiding
Projectcode:	1904
ARCHIS:	Zaaknummer 4026837100
Periode:	Late Middeleeuwen- Nieuwe Tijd, 17e-19e eeuw
Datum onderzoek:	17-26 juni 2019
Provincie:	Zuid-Holland
Gemeente:	Dordrecht
Straat:	Lange Geldersekade
Kaartblad:	38C
RD coördinaten:	ZW 104.800 / 425.321 NO 104.910 / 425.403
Opdrachtgever:	Ingenieursbureau Drechtsteden
Contactpersoon:	dhr. A.L.R.R. Westerhuis, projectregisseur
Uitvoerder(s):	Gemeente Dordrecht, vakteam erfgoed
Medewerker:	dhr. M.C. Dorst
Bevoegde overheid:	Gemeente Dordrecht
Autorisatie onderzoek:	dhr. J. Booi (clustermanager)
Autorisatie rapport:	mevr. J. Hoevenberg (senior archeoloog)
Archivering:	Digitaal: Archief vakteam erfgoed/archeologie (www.dordrecht.nl/archeologie) / e-depot Nederlandse Archeologie (http://www.dans.knaw.nl). Analoog: Stadsdepot gemeente Dordrecht

¹ Dorst, M.C., 2019: Lange Geldersekade, gemeente Dordrecht. Een archeologische opgraving van de middeleeuwse stadsmuur en de St. Pontiaanstoren. Dordrecht Ondergronds 111.

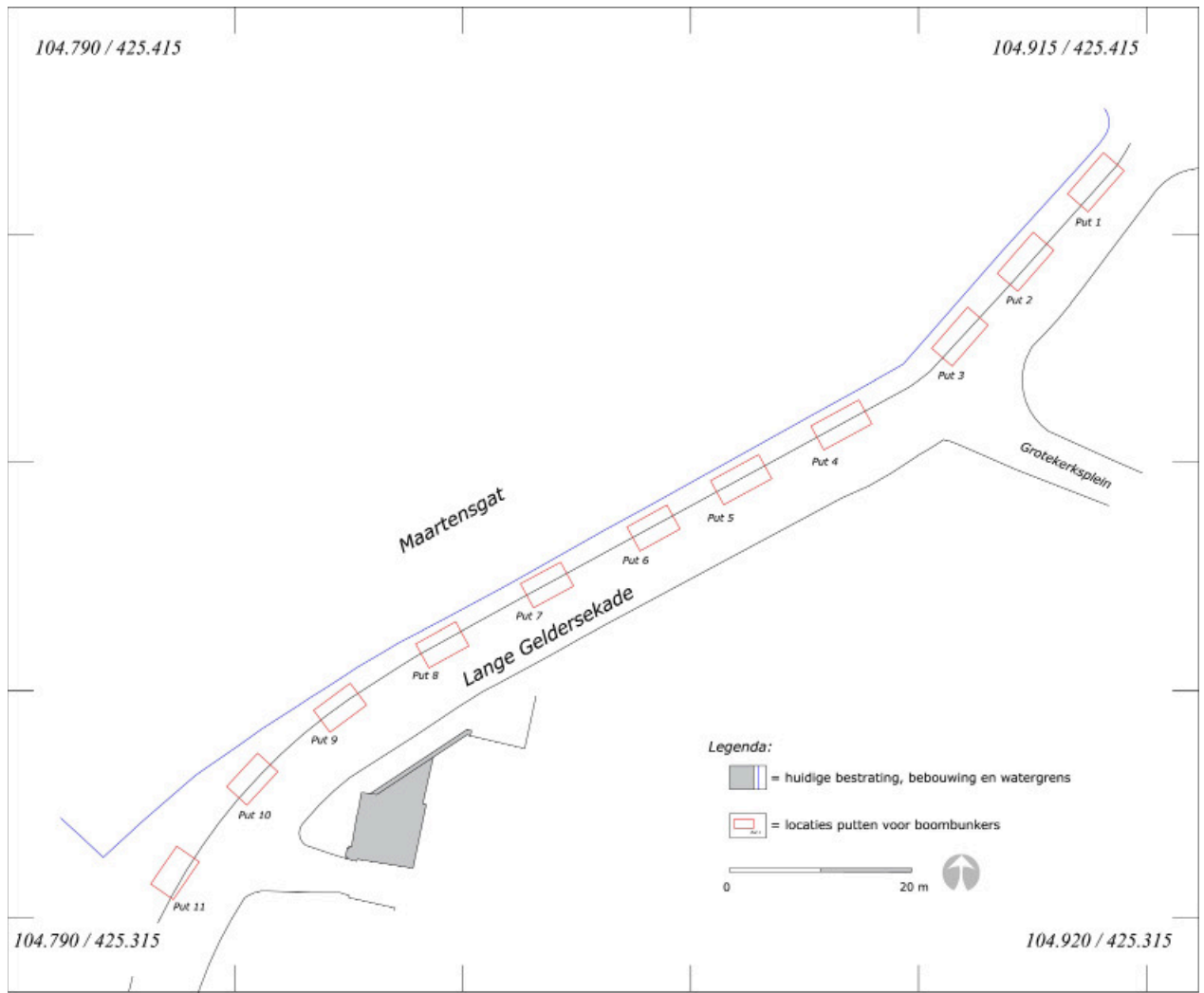
2. Gegevens onderzoeksgebied

2.1 Plan- en onderzoeksgebied en uitgevoerde werkzaamheden

Het plangebied is gelegen in de historische binnenstad van Dordrecht en betreft de straten Lange Geldersekade, Korte Geldersekade en delen van de Houttuinen en het Grotekerksplein. Het onderzoeksgebied betreft alleen de Lange Geldersekade, waar de aanwezige bomen zijn vervangen en waarvoor putten voor boombunkers zijn gegraven. In totaal zijn er 11 putten direct op de kade gegraven (afb. 2). De putten hadden op de plantekening een afmeting van 7 x 4 meter en een diepte van ca. 2 m – straatniveau. De hoogte van het straatniveau ten opzichte van het NAP loopt van + 2,4 m in het noordoosten (put 1) tot + 3 m in het zuidwesten (put 11). De kade maakt deel uit van de openbare ruimte en is eigendom van de gemeente Dordrecht.

Afb. 1. De locatie van het onderzoeksgebied in Dordrecht (rood).

Afb. 2. De locaties van de putten voor de boombunkers volgens het bouwplan.²

² Aangeleverd d.d. 3 juli 2019 door dhr. J. Breedland van Van Kessel Wegenbouw, waarvoor dank.

3. Bureauonderzoek

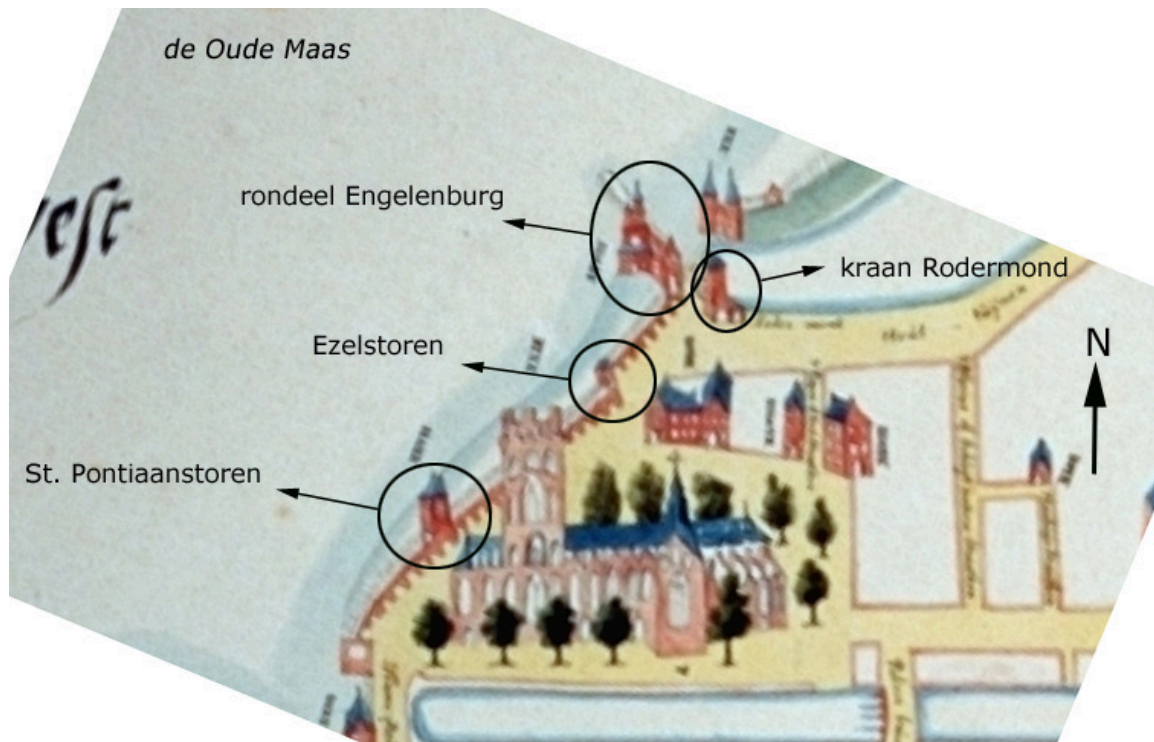
De oudste vermelding van stadsrechten dateert uit 1220 maar in een oorkonde van 3 november 1200 wordt Dordrecht al vermeld als *'opidum Durtreth'*. Hieronder valt ook het recht op het mogen aanleggen van een stadsverdediging. In eerste instantie zal dat bestaan hebben uit een aarden wal met gracht. Of dit ook het geval is geweest aan de waterzijde ter hoogte van de Grote Kerk is niet bekend. Ook is niet bekend of er hier al sprake was van een vroege (13e-14e-eeuwse) bakstenen verdedigingsmuur. De (vermoedelijke) aanwezigheid van een muur wordt voor het eerst in de bronnen vermeld in 1307 nabij de spui aan de landzijde van de stad. De zekerste melding is van 1325, *"den mure van der stede"* heeft betrekking op het deel bij het Steegoversloot, eveneens aan de landzijde van de stad.

Volgens Hendriks & Koonings (2001) bestond de stadsverdediging aan de Lange Geldersekaade, aan de zogenoemde poort- of waterzijde, uit een palissade, die na aanleiding van het beleg van 1418 en de St. Elisabethsvloeden van 1421-1424 in 1429 zou zijn vervangen door een bakstenen stadsmuur met torens. Een stadsrekening uit 1421 stelt dat: *"...metten grooten waeter die staketten overal omtrent die stede wech geslegen ende gedreven waren.."*, waardoor de stad *"...grootlike onbevest.."* was geworden. In het middelnederlands werd met "staketten" bedoeld dat er sprake was van een afzetting met palen oftewel een palissaden-versterking. En aangezien de stad hierna "onbevest" zou zijn geraakt, betekent dit dat de palissade dienst deed als stadsversterking.

De datering van 1429 voor de aanleg van de bakstenen stadsmuur aan de Lange Geldersekaade is mogelijk gebaseerd op de vermelding van kosten voor werk aan een toren. In een thesaurierrekening uit 1429 wordt namelijk melding gemaakt van de bouw *"..van den toern after 't Kerchof"*. Waarschijnlijk gaat het hier om de St. Pontiaanstoren. Hierin worden *"...elsen palen in 't fundament..."* en *"...153 elsen boemen..."* genoemd. In de week van 13 juli 1429 is vervolgens gewerkt aan het scherpen van de palen en het inheien ervan. Daarna is er tussen 22 juli en 29 augustus 1429 één week gemetseld. Hierbij wordt melding gemaakt van aansluitende *'boghen'* en trappen. Echter, hierin wordt alleen werk aan een toren genoemd waarbij het tijdsbestek waarin dit uitgevoerd is, zelfs voor de bouw van een toren nogal kort is.

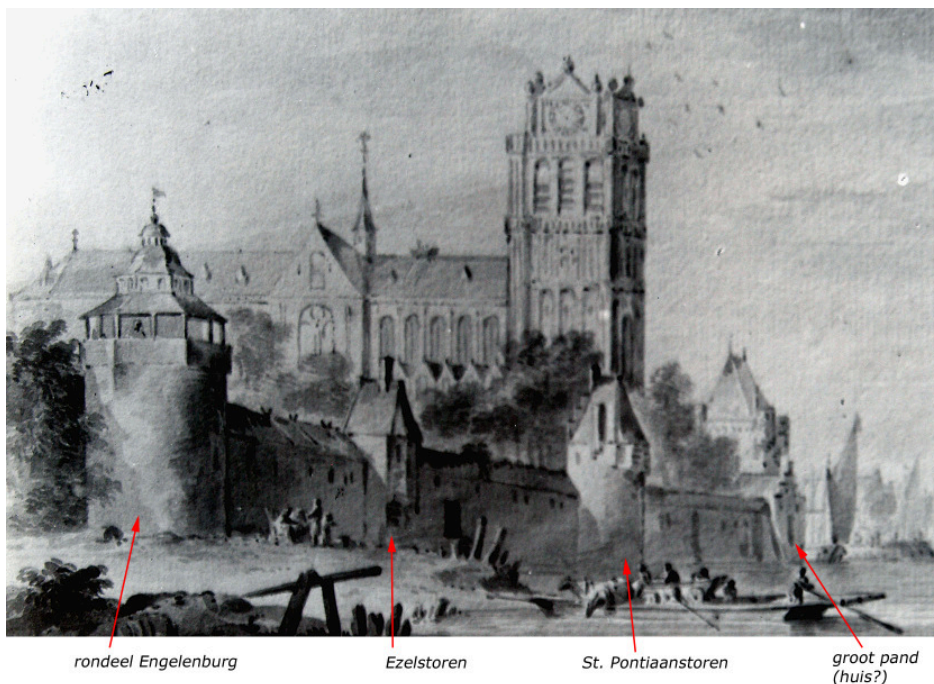
Het in 2018 uitgevoerde onderzoek (Dorst 2019) heeft uitgewezen dat het deel van de stadsmuur ter hoogte van de Lange Geldersekaade zeer waarschijnlijk dateert van direct na de St. Elisabethsvloeden, mogelijk rond 1429. De torens hierin dateren eveneens van deze datum. De noodzaak voor een bakstenen verdedigingsmuur staat vermeldt in een stadsrekening uit het jaar van de eerste St. Elisabethsvloed in 1421. Hierin staat dat een deel van de stadsverdediging bestond uit een houten palissade die door de St. Elisabethsvloed zijn weggespoeld. Hoewel een directe verwijzing naar het (later zogenoemde) Papenbolwerk ontbreekt, is het waarschijnlijk dat het om een deel aan de water-/ poortzijde van de stad gaat.

Dit deel van de bakstenen stadsmuur werd ná de Reformatie ook wel het Papenbolwerk genoemd; *"tpapen bolwerck"* in de oudste vermelding uit 1582. De vroegste voorstellingen van dit bolwerk bij de Grote Kerk zijn te zien op kaarten uit het midden van de 16e eeuw. Daarnaast zijn uit de eerste helft van de 17e eeuw (tot de sloop in circa 1647-1649) verschillende pentekeningen en schilderijen van alleen de waterzijde van het Papenbolwerk bekend. Op een kaart van Jacob van Deventer uit 1545 is te zien dat er sprake is van drie torens aan de Lange Geldersekaade. Aan de ingang van de Nieuwe Haven lag het rondeel Engelenburg, ten zuiden daarvan een hangtorentje dat Ezelstoren genoemd werd en ten zuiden hiervan de grotere St. Pontiaanstoren (afb. 3). Ook is hierop te zien dat er aan de binnen- of stadszijde van de stadsmuur veel spaarbogen aanwezig waren. Hierop rustte de weergang van de stadsmuur.

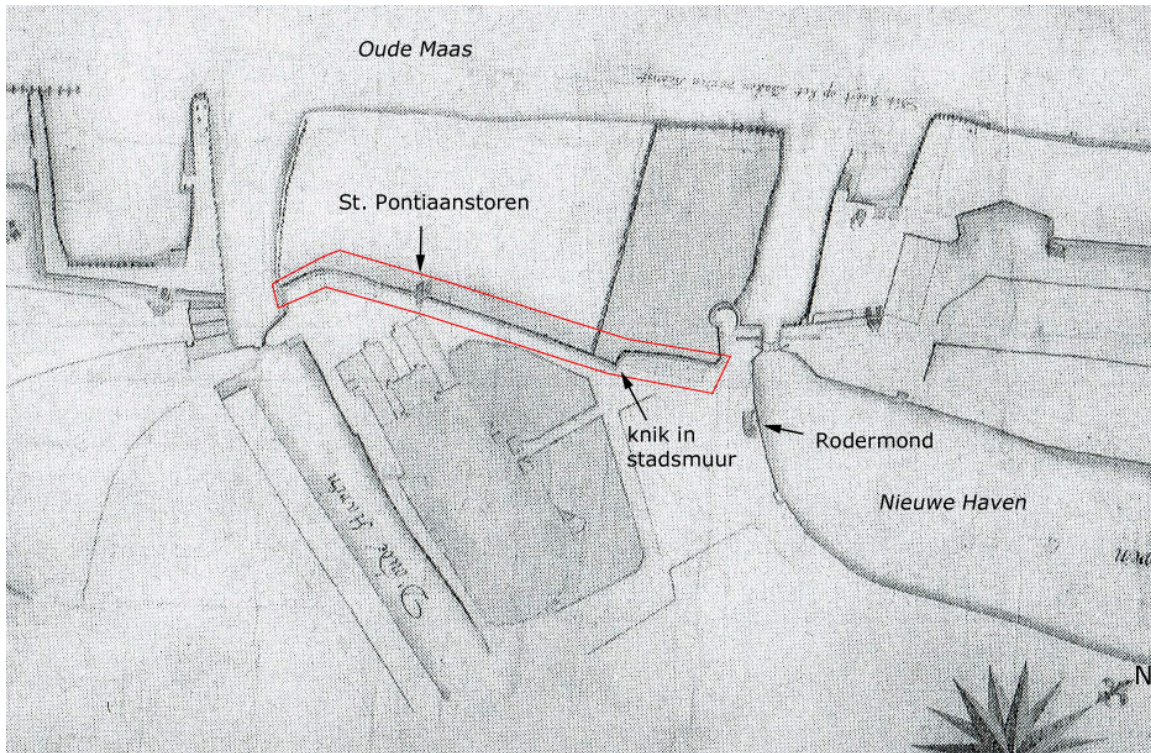
Afb. 3. Het Papenbolwerk weergegeven op een uitsnede van een kaart van Jacob van Deventer uit 1545 (hier gebruikt is een kopie door Rutten). Te zien is dat de stadsmuur tevens als kademuur voor het water van de Oude Maas diende. Aan de stadzijde zijn hoge spaarbogen te zien waarop de weergang van de stadsmuur liep. In de stadsmuur zijn de drie torens te zien en geheel rechts op de Houttuinen de kraan Rodermond.

Gedurende de 17e eeuw is het Papenbolwerk veelvuldig geschilderd en getekend, maar altijd alleen gezien vanaf de rivier de Oude Maas. Hierop is vaak gedetailleerd de stadsmuur en de verschillende torens te zien zoals op een tekening van Jan van Goyen van vlak voor de afbraak (afb. 4).

Afb. 4. Een uitsnede van een tekening van Jan van Goyen uit (waarschijnlijk) 1640, gezien vanaf de waterzijde tegen het Papenbolwerk. Hierop zijn de torens, en het veer goed te zien (RAD inventarisnr. 555_14532).

Vóór het rondel Engelenburg is opgeslibde (en opgebrachte?) grond aanwezig die als veerstoep in gebruik is. Ter hoogte van de andere torens lijkt het water tot aan de stadsmuur te staan. Ook is te zien dat de Ezelstoren een hangende toren was: deze was hangend tot halverwege in de stadsmuur aangelegd en had in ieder geval aan de buitenzijde geen (zware) funderingsvoet in de ondergrond. Verder is te zien dat er een aantal poortjes in de muur aanwezig waren die toegang gaven tot de rivier. Op een kaart van vlak vóór de sloop van de torens en stadsmuur van Jacob Sperwer uit 1647 is de exacte locatie van de St. Pontiaanstoren goed te zien, namelijk in het verlengde van de noordelijke zijbeuk van de Grote Kerk. Ook is te zien dat ter hoogte van de hoek Lange Geldersekafe en de het Grotekerksplein een knik in de stadsmuur aanwezig is. Dit zou ongeveer op de locatie van de Ezelstoren moeten zijn (afb. 5).

Afb. 5. Een uitsnede van een kaart van Jacob Sperwer uit 1647 met daarop een goede weergave van het verloop van de stadsmuur en de locatie van de St. Pontiaanstoren.

Tussen 1647 en 1649 zijn de stadsmuur en alle torens van het Papenbolwerk - behalve het rondel Engelenburg - afgebroken. In plaats hiervan werd een open kade aangelegd die gemakkelijker vanaf het water/het Maartensgat bereikbaar was en nu voor laden en lossen gebruikt kon worden.

Naar verwachting is de stadsmuur tot het toenmalige maaiveld afgebroken waarbij de waterzijde is (her)gebruikt als kademuur voor de nieuw aangelegde haven het Maartensgat. De nieuwe, 17e-eeuwse kade van het Maartensgat zal vrijwel gelijk zijn geweest aan de ligging en oriëntatie van de middeleeuwse stadsmuur.

4. Doel en vraagstellingen

Het hoofddoel van het onderzoek was het documenteren van behoudenswaardige archeologische waarden (behoud ex situ) die door de graafwerkzaamheden verstoord zouden worden. Voor het veldwerk zijn in het Programma van Eisen³ is alleen de volgende onderzoeksvraag voor de putten van de boombunkers relevant:

- *Hoe was de stad direct aan de binnenzijde vóór de stadsmuur ingericht?*

3 PvE, project DDT 1616. M.C. Dorst: Lange Geldersekade e.o., PvE-nummer 2016-5, aangepast versie d.d. 14 mei 2018.

5. Veldwerk

5.1 Methoden

Tijdens het veldwerk zijn elf boombunkers gegraven. De eerst drie locaties zijn niet archeologisch begeleid omdat pas bij locatie 4 de gemeentelijke, archeologische instantie is gewaarschuwd. Volgens de uitvoerders waren in de eerste drie putten in ieder geval geen bakstenen muurresten aanwezig. De andere locaties (nrs 4-11) zijn archeologisch begeleid. De archeologische waarden die daarin zijn aangetroffen, zijn gedocumenteerd (afb. 6). Daarnaast is ook informatie over de bodemopbouw (antropogene ophogingen) verzameld. De sporen bestaan onder andere uit kuilen met menselijk botmateriaal, een goot, een verharding met tufsteen en baksteen, muurwerk en een houten trek-anker. Ook zijn er enkele vondsten verzameld. Alle sporen zijn ingetekend en gefotografeerd. Onze dank voor de goede samenwerking gaat uit naar de medewerkers van de firma Gebr. van Kessel, Wegenbouw uit Dordrecht.

Afb. 6. De aangetroffen sporen in de 11 putten voor de boombunkers.

s 111:

 = kademuur, aanleg 1647-1649

aansturen = kademuur, aanleg 1957

ersekade:

ca. 1429 = dorpels (?), 16e eeuw (?) - 1647 / 1649

eeuwen = bestrating, 16e eeuw (?) - 1647 / 1649

1649 = riool, 1647 / 1649 - 19e eeuw

104.920 / 425.305

5.2 Archeologie

Hieronder worden de verschillende sporen die zijn aangetroffen op basis van de (veronderstelde) ouderdom besproken.

Kuilen met o.a. menselijk botmateriaal (put 4, S1 en S2)

In put 4 waren, in het ophogingspakket dat is opgebracht voorafgaande aan de bouw van de stadsmuur, twee kuilen aanwezig.⁴ De top van de kuilen lag op circa 2 m – mv, wat overeenkomt met de onderzijde van de put. De kuilen zijn opgevuld met blauwgrijs, sterk kleilig zand. Hierin was baksteenpuin en menselijk botmateriaal aanwezig (afb. 7). Er is bij het vrijgraven van de botten alleen vastgesteld dat er geen sprake was van gearticuleerde skeletten ofwel in-situ begraven individuen. Er is geen botmateriaal verzameld of in het veld nader geanalyseerd dan het soort bot. In kuil S1 waren twee schedelfragmenten, twee femurs (bovenbeen) en een humerus (opperarmbeen) aanwezig. In kuil S2 zijn een ulna (ellepijp), costa (rib) en een phalange (teenkoot) aangetroffen. Het menselijk botmateriaal zal bij een ruiming van graven op het kerkhof zijn verwijderd en is hier secundair gedeponeerd. Dit heeft in ieder geval vóór de bouw van de (bakstenen) stadsmuur rond ca. 1429 plaatsgevonden. Het materiaal is in situ gelaten.

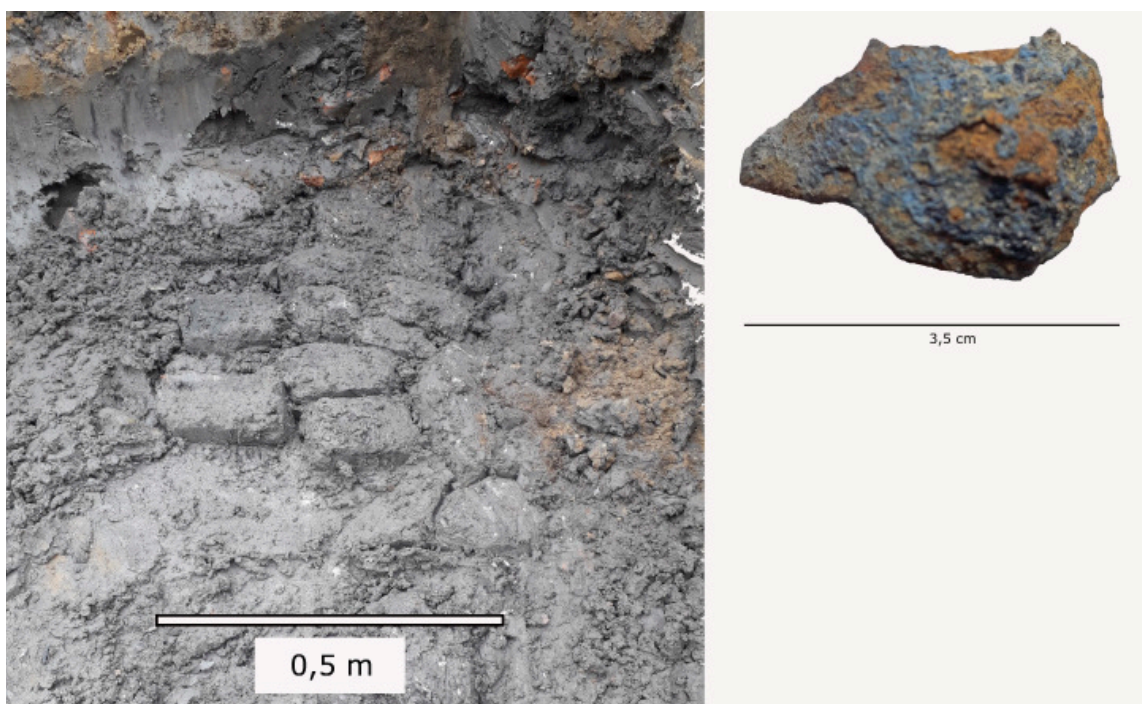
Afb. 7. Kuil S1 op het vlakniveau onderkant put 4 gezien in zuidoostelijke richting. De botten die op dit niveau in zicht kwamen, zijn enigszins vrijgegraven; linksboven een schedelfragment, humerus en femur en in het midden (linksonder uitvergroot na vrijgraven) een schedel en femur.

Verharding met tufsteen en baksteen (put 11, S17)

In put 11 was een restant van een maaiveldverharding aanwezig (S17). Deze bestond deels uit herbekapte en -gebruikte? blokken tufsteen van circa 19x4x6 cm en bakstenen van het formaat kloostermop, +32 cm. De waargenomen maximale breedte van de verharding was circa 60 cm (afb. 8). De verharding lag op 1,72 m + NAP (ca. 1,28 m – mv). Het is mogelijk dat deze verharding van dezelfde datering is als de maaiveldverhardingen die zijn

⁴ NAP-hoogte kuilen 0,9 m + NAP (1,6 m – mv) = circa vlakniveau onderkant put. De kuilen zijn dus alleen op vlakniveau gedocumenteerd en niet gecoupeerd of op vondsten nagezocht.

waargenomen vóór de entree van de St. Pontiaanstoren en langs de mogelijke trapfundering.⁵ Echter, deze verharding bestond uit blauwe hardsteen. Aangezien de verharding dieper gelegen is dan de hier aanwezige (laat) 16e-eeuwse bebouwing, kan het voorlopig slechts breed gedateerd worden tussen ca. de 14e-16e eeuw. Indien de aangetroffen breedte van de verharding de oorspronkelijke, maximale breedte is, bestaat ook de mogelijkheid dat dit een soort werkpad was, dat bijvoorbeeld is aangelegd tijdens werkzaamheden aan de Grote Kerk. In de grond tussen de stenen is hout, baksteenpuin, een spijker, een fragment steengoed 1 en een sintel (V2) gevonden (afb. 8).⁶ Sintels werden gebruikt bij het waterdicht maken van de naden van schepen. In de naden tussen de planken die de sloopvormden, werd mos gestopt dat werd afgedekt met een houten strip: de moslat of sintelroede. Deze werd aan de planken vast getimmerd door platte, ijzeren plaatjes; de sintels. Op basis van de verandering in vorm door de eeuwen heen, is een globale dateringseriatie opgesteld.⁷ Op basis hiervan kan de gevonden sintel gedateerd worden in de periode 13e – begin 14e eeuw. Het is echter niet duidelijk of deze datering de gebruiksfase van het straatje dateert of dat de vondsten aanwezig waren in het ophogingspakket.

Afb. 8. Links: een deel van de maaiveldverharding S17 in put 11, gezien in zuidoostelijke richting. Het hier afgebeelde deel bestaat uit blokken tufsteen. Rechts: de sintel die tussen de tufsteenblokken van de verharding is aangetroffen (V2).

Muur (put 9, S4, S5 en S6)

Put 9 lag ter hoogte van de fundering van de St. Pontiaanstoren. De resten hiervan zijn in 2018 al gedocumenteerd.⁸ Tijdens de begeleiding is een deel van de oudere voorgevel van de toren in het oostprofiel waargenomen (S4). In het zuidprofiel van put 9 was de hoek van een bouwwerk aanwezig (S5, zie afb. 6, afb. 9).⁹ De muur is gemaakt van oranje-gele baksteen van het formaat 22x9x5,5 cm en zou op basis van de dikte kunnen dateren uit de 16e eeuw. In de noordelijk gevel van de muur S5 was een nis of opening die in een latere periode is dichtgezet met gele baksteen van (vermoedelijk) IJsselsteen formaat (S6). Het is duidelijk dat dit bouwwerk in ieder geval voor een bepaalde tijd gelijktijdig met de St. Pontiaanstoren heeft bestaan. Tussen de beide bouwwerken was slechts 0,93 cm aanwezig (hoek S5 met entree St. Pontiaanstoren). Het muurwerk is waarschijnlijk onderdeel van het westwerk van de Grote

⁵ Dorst 2019, bestrating S40 en S31, pag. 29-31. Deze verharding lag op ca. 1,54 m + NAP.

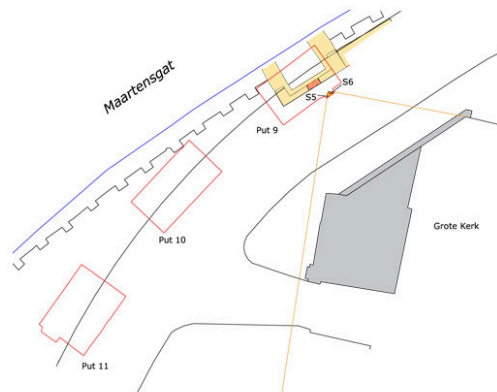
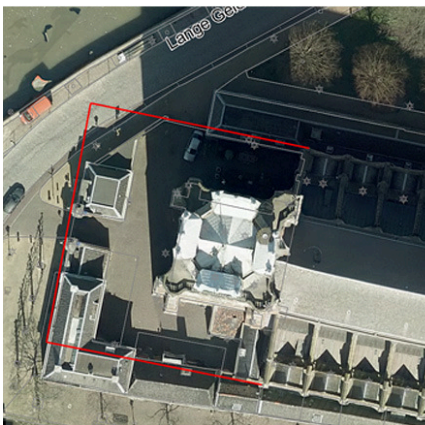
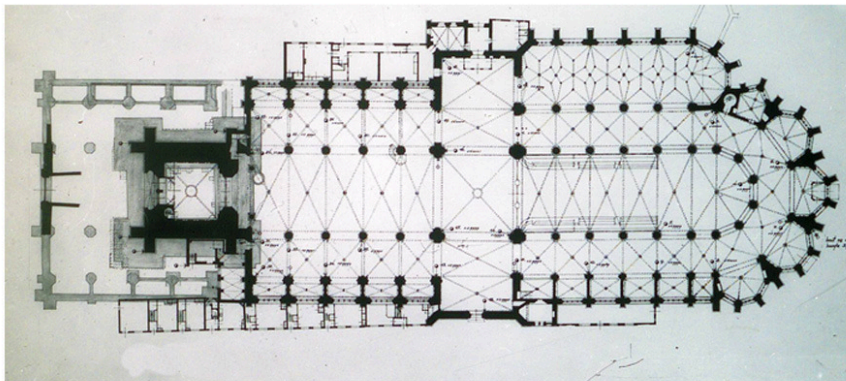
⁶ De sintel is alleen gefotografeerd en op basis van het type gedateerd (door M.C. Dorst). De sintel is niet behouden, maar gedeselecteerd en vernietigd.

⁷ Vlierman 1996, 29.

⁸ Dorst 2019.

⁹ NAP-hoogte top muurwerk 1,9 m + NAP (0,8 m – mv).

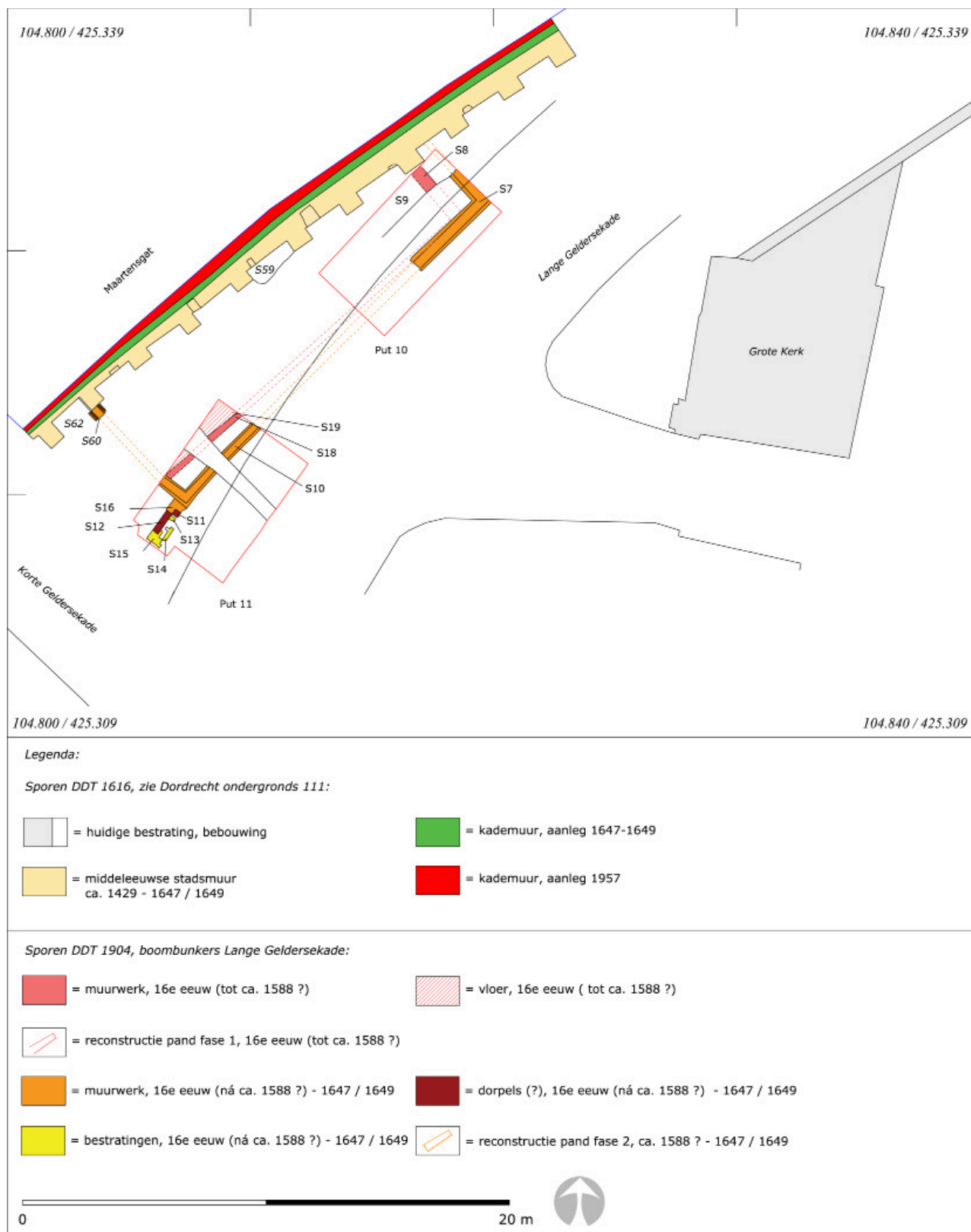
Kerk (afb. 9, onder). Het gaat om een deel rondom de toren dat in de 16e eeuw is gebouwd maar alweer ergens in het derde kwart van de 16e eeuw is gesloopt. Gedurende de periode dat de St. Pontiaanstoren en dit westwerk van de Grote Kerk gelijktijdig aanwezig waren, was de doorgang op de Lange Geldersekaade dus niet breder dan ca. 1 m.

Afb. 9. Boven: de hoek van het muurwerk S5 in het zuidprofiel van put 9, gezien in zuidelijke richting. In de noordelijke gevel van het muurwerk is de dichtgezette doorgang/nis te zien (S6). Onder: Een plattegrond van het gesloopte westwerk van de kerk zoals dat is opgetekend tijdens restauratiewerkzaamheden in 1953 (RAD inventarisnr. 951_2333) en een plot van de aangetroffen muur S5 in relatie tot het muren van het westwerk.

Muren, dorpel(s) en bestratingen van een groot pand (put 10 en 11, S7, S8, S10-S16, S18 en S19)

In de putten 10 en 11 is de onderzijde van de fundering van een groot pand aangetroffen (afb. 10).

Afb. 10. De restanten van de (2 fases) van het grote pand in de putten 10 en 11.

Er is mogelijk sprake van twee fases van dit pand; in beide putten zijn op een dieper niveau ook muren (S8 en S18) en een vloerrestant (S19) gevonden (afb. 11). Het muurwerk van deze oudere fase bestond uit oranje-gele bakstenen met een formaat van 25/22x11x6 cm.¹⁰ Binnen het muurwerk S18 was op 1,9 m -NAP een bakstenen vloer aanwezig. Een eventuele westgevel van deze fase is niet aangetroffen. Indien deze op dezelfde locatie als in de latere fase aanwezig is geweest, dan had de oudste bouwphase een lengte van ca. 16,7 m. Het pand stond in de lengterichting tegen de stadsmuur aan en was trapeziumvormig met een (binnen) breedte van 4 m aan de westzijde en een breedte van 2,5 m aan de oostzijde.

Afb. 11. Een deel van de vermoedelijk oudere fase van het grote pand in put 11; de zijmuur S18 en daarbinnen een bakstenen vloer S19, gezien in westelijke richting.

De tweede bouwphase van dit pand is aanwezig in een hoger niveau in het bodempakket (afb. 10 en afb. 12). Het pand behoudt zijn trapeziumvorm en iets groter; 18 m in lengte, 5 m (binnen)breedte aan de westzijde en 3 m aan de oostzijde. Van deze tweede fase is er geen vloerfase of ander binnenwerk aangetroffen. De zijmuren (S7 en S10) zijn gebouwd met geel-oranje bakstenen met een formaat van 22 x 10/11 x 4/4,5 cm. Op basis van het verloop van de diepteligging van deze muur in beide putten, is duidelijk dat er sprake was van een hoogteverschil in het straatwerk/maaiveld. Dit liep in zuidwestelijke richting naar de Leuvebrug op.¹¹ De zijgevel van het pand lag in dezelfde gevellijn als de voorgevel van de St. Pontiaanstoren (afb. 6).

Ten westen waren aan de westgevel van het pand gedurende de tweede fase een muurwerk (S16), twee mogelijke dorpels (S11 en S12) en verschillende bestratingen aanwezig (S13-S15). De oudere dorpel S11 is gemaakt van bakstenen en deels aanwezig in het muurwerk S16. Een tweede, jongere dorpelfase betreft een hergebruikt bouwelement van blauwe hardsteen (S12).¹²

10 Top muurwerk S8 in put 10 (alleen vlijlaag nog aanwezig) = 2 m + NAP. Muurwerk S18 in put 11 = top op 1,9 m + NAP, onderkant koud op ophoging op 1,68 m + NAP.

11 De top van het muurwerk lag in put 10 (S7) op 2 m + NAP en de onderkant stond (koud op de ophoging) op 1,8 m + NAP. In put 11 lag het verlengde hiervan (S10) op 2,6 m + NAP en de onderkant op 1,9 m + NAP.

12 Top S12 dorpel op 2,6 m + NAP, onderkant op 2,4 m + NAP.

De dorpels geven geen toegang tot het pand zelf, maar leiden naar de (open?) ruimte voor de voorgevel ervan. Mogelijk was er sprake van een poort op opstap?

Afb. 12. Rechts: de zuidelijke zijgevel van het pand uit de tweede fase (S10) in put 11, gezien in zuidwestelijke richting. Links: een detail van de muur S16, twee dorpels (?) S11 en S12 en verschillende verhardingen S13, S14 en S15 ten westen van het pand gedurende de tweede fase.

In het zandbed onder/tussen het straatwerk van S13 zijn enkele ijzeren spijkers, een fragment glas, kalkpleister en een koperen duit (V1) gevonden.¹³ Het gaat om een duit die is geslagen in Zwolle en dateert uit 1618 of 1617 (afb. 13).

Afb. 13. Rechts: voorzijde met het opschrift ZWOLLÆ en daaronder het jaartal 1617 /18, gescheiden door het wapen van de stad. Het geheel is omgeven door een tulpenkrans. Links: de keerzijde met het stadswapen waarop St. Michael vechtend met de draak is afgebeeld. In het rondschrift met het muntteken "rozet" staat: DEUS [REF]VGIV[M] [NOSTRV]M: de Heer is onze toevlucht.

¹³ Alleen de duit is geselecteerd voor deponering in het stadsdepot (onder vnr. 1), de rest is gedeselecteerd en vernietigd.

Het is duidelijk dat er vanaf de latere periode (eind 16e eeuw) van de stadsmuur tot aan de sloop ervan sprake was van een groot pand dat in lengterichting tegen de muur aan stond. Dit pand kende waarschijnlijk twee bouwfases. In beide fases was er sprake van een gebouw met een trapeziumvormig bouwplan. In de oudste fase had het pand een lengte van ca. 16,7 m met een (binnen)breedte van 4 m aan de westzijde en 2,5 m aan de oostzijde. Voor deze oudste bouwfase is de aanwezigheid van een bakstenen vloer aan de binnenzijde vastgesteld. In de tweede bouwfase, op vrijwel dezelfde locatie, had het pand een lengte van 18 m en een (binnen)breedte aan de westzijde van 5 m en een breedte van 3 m aan de oostzijde. Aan de westzijde was aan de voorgevel sprake van verschillende fases van maaiveldverharding met bakstenen en dorpels; vermoedelijk was er (ook) sprake van een verhoging/poort of toegang tot een overkapping. Tijdens het onderzoek naar de stadsmuur¹⁴ en dit onderzoek is in deze zone veel bouwpuin met onder andere natuurstenen bouwelementen, één fragment roodbakend aardewerk met uitwendig dun/spaarzaam loodglazuur en drie munten gevonden. De munten betreffen een Friese, koperen duit uit 1686, een zilveren stuiver uit Zwolle (datering tussen 1591 – 1692) en een Zwolse, koperen duit uit 1617 of 1618. Ook blijkt dat de puinkuil met veel fragmenten van wandtegels binnen dit pand ligt (afb. 10, S59, Dorst 2019, pag. 42 en 43). Het gaat voornamelijk om majolica tegels met afbeeldingen van vogels, welke te dateren zijn in de periode 1620-1650. Daarnaast zijn er enkel tegels met parse mangaanoxide glazuur die dateren vanaf de late 17e eeuw.

Er lijkt dus sprake van een groot pand dat in gebruik was in de periode late 16e eeuw tot late 17e eeuw. Het probleem hierbij is dat middenin deze periode (1647 / 1649) de stadsmuur wordt gesloopt waarbij een kade(muur) voor de nieuwe haven het Maartensgat wordt gerealiseerd. Eén van de trek-ankers van deze kade is door de (fundering) van de zijmuur van het grote pand (uit de tweede fase) aangelegd. Het lijkt dus aannemelijk dat het gebruik van het pand hierbij beëindigd is en vermoedelijk gesloopt. De aanwezigheid van 1 (of 2) munten en een sluitdatum in de late 17e eeuw voor de kuil met wandtegels S59 doen mogelijk vermoeden dat het pand toch langer gebruikt is geweest. Het blijkt lastig om de aard en uiteindelijke gebruiksduur van het pand vast te stellen. Er zijn uit deze periode geen kaarten, tekeningen of schilderijen bekend, waarop bebouwing op deze locatie staat afgebeeld.

Door dhr. K. Sigmond van de Vereniging Oud-Dordrecht is gesuggereerd dat het mogelijk gaat om de oudste korenbeurs van de stad. Het is bekend dat vanaf de 16e eeuw (in bronnen genoemd vanaf 1586-1588) de korenmarkt in Dordrecht plaatsvond bij de Grote Kerk. Hiervoor zijn verschillende aanwijzingen; de Leuvebrug werd in die tijd ook wel Corenbrug genoemd. Daarnaast staat er op de Pottenkade tegen de Grote Kerk vanaf deze tijd het, nu nog aanwezige, korenetershuisje. Deze zaken en het feit dat de bouw van de korenmarkt in de stadsrekeningen tussen 1586 en 1588 vermeld staat, zijn ook beschreven door de stadsarchivaris J.L. van Dalen.¹⁵

In de stadsrekeningen staat onder andere dat: "*Henrick Gillisz Stierman, timmerman, de somme van een ende dertich ponden van XL grooten over zyn arbeytsloon van te maeken ende leggen op de muyer lancx die haeven aen de Groote kerck daer de Corenmarkt maecken sal, een houte sloove van lange sommers mit aen elcken sommer drie lantfesten te maecken van onderen aen den slooff met wousteerten in te laten, ect.*"¹⁶

Andere verwijzingen naar een gebouw en bordes met betrekking tot de korenmarkt die door Van Dalen worden genoemd, zijn: "*t maeken van de loots opte Cooremarkt, beginnende aen de voorgaende loots tot den steenen pilaer aen de kerck hem gewesen conform de voorgaende loots, mits dat deselve moste reden naer den loop van de kercke, die hy tot twee plaetsen moste breken ende verhoogen naer den loop van de straet, met alsulcke bancken tusschen de stylen, als men hem wysen zoude.*"¹⁷ En: "*Nog dat hy voor de muyer ofte caye*

14 Dorst 2019.

15 Van Dalen 1931-1933.

16 Van Dalen 1931-1933, pag. 574-575.

17 Van Dalen 1931-1933, pag. 574-575.

*in e loeven opt kerckhoff ofte Corenmarkt heeft geheyte ende gescerpt LXXXIII spooren ende hooft slooft vastgenagelt.”.*¹⁸

En verder: *“Van dat hy in deselve haven onttrent trondoer heeft gemaect een bordes met twee trappen, op elck eynde van 't bordes een trappe..”.*

Ook staat er als bijgebouw van de Grote Kerk vermeld: *“3e het korenetershuis en de galerij der oudste Korenmarkt (1587) aan de zuidzijde der kerk langs de Voorstraatshaven.”.*¹⁹ Daarnaast is er uit 1588 een vermelding van de: *“Cooren marct (...) opten opslach ende plaets daer toe gemaect voorde grote kerck.”.*²⁰

Uit deze verwijzingen is duidelijk dat sinds 1586-1588 de Korenmarkt ergens aan een haven bij de Grote Kerk gevestigd was. Aangezien het Maartensgat als haven nog niet bestond, zal de verwijzing naar “haven” verwijzen naar de Voorstraatshaven of het verlengde daarvan voorbij de Leuvebrug. Het is (enigszins) zeker dat het korenetershuisje en de galerij van de korenmarkt aan de zuidzijde van de kerk langs de Voorstraatshaven, en dus op de Pottenkade gevestigd waren. Het is echter niet duidelijk waar de genoemde loods van de korenmarkt lag. Het is mogelijk dat de gevonden funderingen behoorden tot de opslagloods waar het aangevoerde graan werd opgeslagen om vervolgens te worden verhandeld op de korenmarkt op de Pottenkade. Volgens dhr. Sigmund is het als volgt te interpreteren. De korenmarkt was een weekmarkt, maar de korenkopers/pontgaarders waren uiteraard ook buiten marktdagen actief. Het ligt dan voor de hand, dat een eventueel onderkomen (de korenbeurs) gebouwd zou kunnen zijn op de enige plek waar in die buurt nog wat ruimte was, namelijk op de hoek tussen Oude Haven en Lange Geldersekaade, die blijkbaar tot die tijd in gebruik was geweest als ‘opslag’ van de stad.²¹

Van Dalen (1931-1933) maakt tevens melding van een Zakkendragers (gilde-) huis bij de Zakkendragers- of Mazelaarsbrug, Korte Geldersekaade, het zg. koreneinde, dat in 1676 door de stad werd gebouwd.²² Het Zakkendragersgilde was al van oudsher sterk verbonden met de korenhandel; waarschijnlijk waren de zakken graan, met name hier op het Koreneinde, het belangrijkste overslagproduct voor de zakkendragers. Het zakkendragersgildehuis bestaat nog steeds, aan de Mazelaarsstraat 2.²³

In 1668 behandelde de Oudraad een verzoek van de korenkopers en ‘pontgaarders’ voor een eigen korenbeurs. De Oudraad stond dit toe en bestemde daarvoor een plaats aan de noordoostzijde van de Vuilpoort, langs de buitenmuur. In datzelfde jaar werd de ‘nieuwe’ korenbeurs gebouwd.²⁴ Deze datum ligt echter vóór de (mogelijke) einddatum van het gevonden gebouw, ergens eind 17e eeuw (iig ná 1686).

Ondanks de problemen met de dating/gebruiksduur van de twee fases van dit gebouw, kunnen we voorlopig voorzichtig suggereren dat er hier, tenminste tot ca. 1647-1649 en/of 1669-1686 mogelijk een grote loods heeft gestaan die gerelateerd zou kunnen worden aan de Dordtse korenmarkt.

Trek-anker (put 11, S20-S26)

In put 11 is een deel van trek-ankerconstructie van de 17e-eeuwse (1647-1649) kademuur aangetroffen (afb. 6, afb. 14). Het betreft een houten constructie die bestaat uit een liggende balk van ca. 30 cm die haaks op de kade van het Maartensgat staat (afb. 14, S20). Aan de havenzijde heeft het ijzeren T-vormige deel gezet dat de kademuur op zijn plek hield.

18 Van Dalen 1931-1933, pag. 574-575.

19 Van Dalen 1931-1933, 682.

20 RAD 1, OSA 12, fol. 195v. Met dank aan dhr. K. Sigmund voor de verwijzing naar deze historische vermelding.

21 Pers. communicatie dhr. K. Sigmund d.d. 5 augustus 2019.

22 Van Dalen 1931-1933, 585.

23 Römer-Hurkmans & Koonings 2006, 13-14.

24 RAD 3, inv.nr. 51, fol. 141, bijlage 1. Met dank aan dhr. K. Sigmund voor de verwijzing naar deze historische vermelding.

Door middel van gekapte uitsparingen waren hierin (ten minste) twee haakse dwarsbalken gezet (afb. 14, S21 en S22). Deze constructie werd vervolgens naar achter getrokken, waarna ze gezekeerd werd door vier staande, ingeheide palen (afb. 14, S23-S26). De sleuf die voor dit trek-anker is gegraven had een diepte van ca. 1,4 m en is door de fundering van de zuidelijke gevelmuur van het bovengenoemde pand gegraven.²⁵ In de grond die is gebruikt om de sleuf van het grondanker dicht te scheppen, is één scherf proto-steengoed (V3) gevonden. Dit kan gedateerd worden in de periode 1200-1250/1280. Naar alle waarschijnlijkheid gaat het om een stuk keramiek dat (al) in het grondpakket aanwezig was waarin het anker is ingegraven.²⁶

Afb. 14. Het trek-anker van de 17e-eeuwse kademuur van het Maartensgat in put 11, gezien in zuidwestelijke richting. Het vlakniveau is de onderzijde van de put van de boombunker op circa 1,9-1,95 m – mv (ca. 1,1 m + NAP).

Riool (put 5, S3)

In put 5 is een verlengde gevonden van een riool dat ook is aangetroffen tijdens het archeologisch onderzoek naar de stadsmuur in 2018 (destijds S7, zie afb. 6).²⁷ Dit riool bestaat uit gele bakstenen van het formaat 17x8x4 cm en heeft een gewelfd dak (afb. 15). In tegenstelling tot de waargenomen bakstenen vloer van het deel S7 (2018), bestond de bodem van het deel S3 uit een houten plank. In de opvulling van dit deel van het riool zijn, evenals uit het deel S7 (2018) geen vondsten aangetroffen. Het riool is daarom ook slechts breed te dateren in de periode tussen 1647 / 1649 tot en met de 19e eeuw.

25 NAP-hoogte liggend hout ca. 1,1 m + NAP (1,9 m – mv). Oorspronkelijke ingravingsdiepte vanaf ca. 40 cm – huidige mv. Top van de staanders op 1,4 m + NAP.

26 De scherf is gedeselecteerd en vernietigd.

27 Dorst 2019, 41-42.

Afb. 15. Het riool S3, de voortzetting van het riool(deel) S7 uit 2018, gezien in het zuidprofiel van put 5.

6. Samenvatting en conclusies

Tussen 17 en 26 juni 2019 is binnen het herinrichtingsproject aan de Lange Gelderse kade een aanvullende, archeologische begeleiding uitgevoerd. In 2018 is hier tijdens het werk aan de kade al een archeologisch onderzoek uitgevoerd. Nu bleek dat bij het vervangen van de bomen op de kade onverwacht fors grotere putten voor zogenoemde boombunkers gegraven werden. Na de melding van menselijke resten in één van de putten is besloten om deze ontgravingen ook archeologisch te begeleiden.

De begeleiding resulteerde in deze aanvullende rapportage op het eerdere, afgeronde onderzoek. De aanvullende archeologische begeleiding is uitgevoerd binnen het eerder uitgevoerde archeologische kader en met dezelfde vraagstellingen.

Tijdens het onderzoek zijn sporen en bouwresten aangetroffen uit de periode Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd, vermoedelijk tussen circa de 14e en 17e eeuw. Uit de Middeleeuwen, vóór de aanleg van de bakstenen stadsmuur rond 1429, dateren twee kuilen met onder andere menselijke botresten en een bestrating/pad van tufstenen blokken en bakstenen van het formaat kloosterpomp.

Ook is vastgesteld dat er direct tegenover de entree van de St. Pontiaanstoren meer bebouwing aanwezig was. Hiervan is echter alleen de uiterste hoek waargenomen. Het gaat om de hoek van het voormalige, 16e-eeuwse westwerk van de Grote Kerk, dat alweer in het laatste kwart van de 16e eeuw is gesloopt. Gedurende het bestaan van dit westwerk was de doorgang op de Lange Gelderse kade ter hoogte van de St. Pontiaanstoren slechts ca. 1 m.

De belangrijkste archeologische waarden die zijn aangetroffen zijn de funderingen van twee fases van een groot pand dat parallel aan, en tegen de stadsmuur lag, tegenover de (toren) ingang van de Grote Kerk. Het gaat om twee bouwfases van een trapeziumvormig pand. In de oudste fase was deze 16,7 x 4 m en in de jongere fase 18 x 5 m. In de oudste fase was een bakstenen vloer aanwezig en de jongere fase was aan de westgevel voorzien van verschillende bestratingen en twee (fases van) dorpels. Hier was mogelijk een verhoogde entree aanwezig. In het zand onder/tussen de bestratingen zijn onder andere enkele munten uit de late 16e eeuw tot 1688 aangetroffen.

Dit gebouw kan mogelijk worden geïnterpreteerd als loods (Korenbeurs) die is gebruikt door de korenkopers/pontgaarders die hun wekelijkse korenmarkt hielden op de naastgelegen Pottenkade. Het gebouw zou daarmee gedateerd kunnen worden vanaf 1586-1588 tot 1647-1649 of mogelijk nog later, tot 1668. Probleem met deze latere datering is de aanwezigheid van een trek-anker van de kademuur uit 1647-1649 die door de fundering van de zuidgevel van dit pand is aangelegd. Het is niet duidelijk of het gebouw hiervoor is gesloopt. Ten slotte is uit de periode van ná de sloop van de stadsmuur nog een verlengde van een al eerder waargenomen riool aangetroffen.

Bevoegde overheid

De bevoegde overheid is de gemeente Dordrecht. Voor vragen over de in dit rapport verwoorde resultaten kan contact opgenomen worden met dhr. M.C. Dorst, senior-KNA archeoloog, vakteam erfgoed, gemeente Dordrecht (tel. 078-770 4904).

Literatuur

Dalen, J.L. van, 1931-1933: Geschiedenis van Dordrecht, deel II. Dordrecht. <https://www.delpher.nl/nl/boeken/view?coll=boeken&identificatie=MMKB05%3A000044094%3A00141>

Dorst, M.C. en G.H. de Boer, 2017: De Grote Kerk, Thuredrith en Oude Maas, Dordrecht. Archeologisch booronderzoek rond de Grote Kerk. Nieuwe geo-archeologische informatie over de Thuredrith, Oude Maas en Grote Kerk. Dordrecht Ondergronds 92. Gemeente Dordrecht, vakteam erfgoed.

Dorst, M.C., 2019: Lange Geldersekafe, gemeente Dordrecht. Een archeologische opgraving van de middeleeuwse stadsmuur en de St. Pontiaanstoren. Dordrecht Ondergronds 111.

Hendriks, J. en J. Koonings, 2001: Van der stede muere. Beschrijving van de stadsmuur van Dordrecht. Vereniging Oud-Dordrecht, Dordrecht.

Römer-Hurkmans, K. en J. Koonings, 2006: Het Zakkendragersgilde. Over de opkomst en ondergang van een Dordts gilde. Verhalen van Dordrecht 6. Gemeente Dordrecht. Uitgeverij De Stroombaan, Alblasterdam.

Vlierman, K., 1996:Van zintelen, van zintelroeden ende mossen... Een breekmethode als hulpmiddel bij het dateren van scheepswrakken uit de Hanzetijd. Instituut voor Scheeps- en onderwaterArcheologie/ROB (NISA), Lelystad, 1996.

Begrippen en afkortingen

antropogeen	Door mensen gemaakt/gedaan/uitgevoerd, i.i.t. natuurlijk
Bergsche Veld	Zoetwatergetijdengebied ten zuiden van de stad Dordrecht, ontstaan na de Sint Elisabethsvloed van 1421 (verwijst naar Geertruidenberg, later Biesbosch genoemd).
brakwaterkokkel	Gidsfossiel voor de afzettingen van de Sint Elisabethsvloed 1421, zeker als deze tweekleppig en in levenshouding wordt aangetroffen. Het gaat om de tweekleppige <i>Cerastoderma glaucum</i> .
crevasse(afzetting)	Oeverwaldoorbraak (rivier) waarbij (opnieuw) zand is afgezet. Door de doorbraak is een afzetting ontstaan met sediment uit de oeverwal. Crevasse-afzettingen zijn hoger gelegen plekken in het landschap.
detritus	Substantie bestaande uit organische resten van planten en dieren.
donk	Rivierduin of natuurlijke verhoging in het landschap
Formatie van Echteld	Afzettingen vanuit rivier
Formatie van Nieuwkoop	Veenpakket (Hollandveen Laagpakket)
Formatie van Naaldwijk	Afzettingen vanuit zee
Grote Waard	De Grote of Hollandsche Waard was een landbouwgebied in Holland, aan de grens met Brabant. De waard ontstond in de 13e eeuw, na afdamming van de Maas bij Heusden en Maasdam en het aanleggen van een ringdijk. De Grote Waard omvatte de gebieden die tegenwoordig bekend staan als het Land van Heusden en Altena, het Eiland van Dordrecht, het oostelijk deel van de Hoeksche Waard en een stukje Noord-Brabant, ongeveer van Heusden tot Moerdijk.
hil/werf/terp	Woonheuvel of kunstmatige door mensen opgeworpen verhoging in het landschap, i.t.t. donk
indicator	Aanwijzing/vondst/voorwerp/object/spoor
inversierug	Oeverwallen en kreekbeddingen klonken gedurende de middeleeuwse ontginningen door hun grovere materiaal minder in dan de slappe, fijne klei ertussen, waardoor ze nu nog als ruggen in het landschap herkenbaar zijn. Deze 'omkering' in het landschap (oorspronkelijk een geul, nu een rug) wordt ook wel inversie (inversieruggen) genoemd.
klastisch	Verweerde/geërodeerde fragmenten van gesteente die zijn afgezet door water en wind
Merwededek	Gelaagd pakket klei- en zandafzettingen vanuit de rivier de Merwede, na de Sint Elisabethsvloed van 1421 (Formatie van Echteld). Specifiek voor het Eiland van Dordrecht.
Sint Elisabethsvloed	Stormvloed waarbij de zeedijk van de Grote Waard bij het dorp Wieldrecht doorbrak en de Grote Waard verdrong, 18-19 november 1421.
AMK	Archeologische Monumenten Kaart

ARCHIS	Archeologisch Informatie Systeem
AWN	Archeologische Werkgemeenschap Nederland
CHA	Cultuur Historische Atlas, provincie Zuid Holland
IKAW	Indicatieve kaart Archeologische Waarden
KNA	Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie
Mv	Maaiveld (loopoppervlak)
NAP	Normaal Amsterdam Peil (hoogtemaat)
NEN	Nederlandse Norm
PvA	Plan van Aanpak
PvE	Programma van Eisen
RAD	Regionaal Archief Dordrecht
RCE	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

